

De razzia van 17 op 18 november 1942

[Laatst bijgewerkt op 23 maart 2020]

Inleiding

In de avond en nacht van 17 op 18 november 1942 werden in Nijmegen 196¹ Joodse inwoners uit hun huizen gehaald en ondergebracht in het gebouw van de Gemeentelijke HBS aan de Kronenburgersingel. Van daar werden ze de volgende dag met de trein naar Westerbork gebracht. Velen van hen werden enkele dagen later al uit Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz, waar de meesten van hen direct na aankomst werden vermoord.

Het *Durchgangslager* Westerbork was op 1 juli 1942 geopend. Het station in Hooghalen, dat in de dertiger jaren was opgeheven, werd hiertoe heropend. Voorlopig stopten hier de binnenkomende transporten, en vertrokken hier de uitgaande transporten. Op 15 juli 1942 vertrok transport nr. 1 naar Auschwitz. Israël (Julius) Cohen uit Nijmegen was erbij. Hij was een strafgeval, zoals er toen in Nijmegen meer Joden werden opgepakt voor hun misdaden: ze zaten in de tram, liepen zonder jodenster, gebruikten een fiets. De eerste echte razzia in Nijmegen vond plaats op 2 augustus dat jaar, al had deze andere kenmerken dan de erop volgende. Op deze dag werden 15 katholieke Joden opgepakt. Het was een wraakactie: aartsbisschop Johannes de Jong had zich gekeerd tegen de jodenvervolgingen. De arrestanten gingen naar Kamp Amersfoort. De meesten keerden na een poosje weer terug, maar drie van hen zouden nooit weerkeren.

Intussen hadden in die zomer steeds meer mannen in Nijmegen een oproep gekregen om af te reizen naar een zogenaamd Joods Werkkamp. Sommigen gingen in de verwachting zo groter onheil af te wenden, anderen onttrokken zich hieraan. Van die laatsten werd soms iemand opgepakt en naar zo'n kamp gestuurd. Op 17 september was er weer een grote razzia in Nijmegen. Op die dag werden 30 Joden opgepakt en bijna onmiddellijk naar Westerbork gebracht, van waar de meesten meteen de dag erop verder gedeporteerd werden naar Auschwitz. Wij gaan er nu vanuit dat bij deze razzia mannen werden opgepakt die niet naar het werkkamp waren gegaan, samen met hun familieleden. Het kwam voor dat de mannen leefden in onderduik, waarschijnlijk in de veronderstelling dat alleen zij gezocht werden; dan werden alleen hun vrouw en kinderen weggevoerd. Op 2 oktober en de dagen erop werden de vele duizenden mannen in de werkkampen allen overgebracht naar Westerbork. Op dezelfde dagen werden in heel Nederland bijna al hun verwanten opgepakt. Wij veronderstellen dat toen ongeveer 36 mannen uit Nijmegen

---

¹ In de bronnen die wij voor dit artikel hebben geraadpleegd komen de aantallen 193, 196 en 198 voor. Wij gaan voorlopig uit van de arrestatie van 196 mensen. Zie hiervoor de bijlage met de volledige lijst van mensen die in de avond en nacht van 17 november zijn opgepakt. Drie gearresteerde personen waren geen inwoner van Nijmegen: Suzanna Stodel en haar dochter Jeanette Hoffmann uit Amsterdam en Herman van Beek, met wie Sybilla de Wijze kort tevoren gehuwd was. Ze hadden inmiddels een huis samen aan de Floraliastraat in Oss maar waren deze avond bij haar ouders in de Johannes Vijghstraat. Hoofd van de afdeling Bevolking, Frans Wilbers, meldt de arrestaties aan de beide gemeenten.

werden overgebracht naar Westerbork en dat bij een razzia in Nijmegen 22 van hun familieleden werden opgepakt. Niet alles is duidelijk van wat er die dagen gebeurd is. In andere artikelen komen wij op deze razzia's terug.

De razzia op 17 november in Nijmegen was niet de enige op die avond en nacht in Gelderland. De razzia maakte deel uit van een veel grotere 'operatie' waarbij Joodse inwoners in de provincies Gelderland en Overijssel moesten worden opgepakt. Behalve in Nijmegen waren er op die dag in Gelderland razzia's in Apeldoorn, Borculo, Doetinchem, Ermelo, Nunspeet, Putten, Rheden, Tiel, Winterswijk, Zaltbommel en Zutphen. In Arnhem werden in die nacht vooral mensen opgepakt die zogenaamd de leeftijd hadden om aan het werk gezet te worden in Duitsland. Dat was het verhaal. Toen op 10 december ook oude mensen - onder wie de 58 bewoners van het Israëlitisch tehuis voor Oude Lieden aan de Markt - werden opgehaald, werd dit verhaal wel erg ongeloofwaardig. Het was de dag van de grote razzia in Arnhem. Het was de bedoeling 959 Joden op te pakken, uiteindelijk sleurde de politie 346 Joden uit hun huizen. Voor velen waren o.a. de razzia's in Nijmegen kennelijk een teken geweest niet af te wachten en onder te duiken.

We beperken ons in dit artikel verder tot de Nijmeegse gebeurtenissen.

De voorbereiding

Het bevel tot het oppakken van Joden kwam – zoals bij alle deportaties - van de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Amsterdam. De Sicherheitsdienst in Arnhem was de directe opdrachtgever. Op maandag 16 november, de dag voor de razzia, om 11 uur 's ochtends vond er een bespreking plaats in de 'Aussenstelle' Arnhem (Utrechtseweg 85), het regionale hoofdkwartier van de Sicherheitspolizei en de SD.² Voor deze bespreking waren de burgemeesters of hun vertegenwoordigers, de plaatselijke politiecommissarissen of -inspecteurs, uit 24 Gelderse en Overijsselse gemeenten uitgenodigd. We kunnen dit opmaken uit een kladje met de tekst van twee telexen die procureur-generaal Wilhelmus de Rijke in Arnhem, de hoogste baas van Justitie in het 'ressort' Gelderland en Overijssel, NSB-er, op 13 november verstuurd aan de commissarissen van politie van Arnhem en Enschede. De inhoud luidde: 'namens den leiter der aussenstelle arnhem der sicherheitspolizei und des s.d. wordt u uitgenoodigd op maandag 16 november 1942 ten 11 ure voor een bespreking aanwezig te willen zijn op bureau van sicherheitspolizei arnhem. de procureur-generaal, fgd. gew. dir. van politie, de rijke'.³

² Chef van de Aussenstelle was SS Hauptsturmführer Thomsen. *Untersturmführer, Kriminalsekretär* Willi Paul Franz Johann Bühe was er *Judensachbearbeiter*.

³ NIOD 100 Procureur-Generaal Arnhem 1941-1944, inv. nr. 210 (D616). Het dossier bevat – ook in klad – de namen van de gemeenten die voor de bespreking werden gebeld, of per telex of telegram werden uitgenodigd. Hoewel De Rijke het in ditzelfde dossier heeft over 24 gemeenten, tellen we er in zijn aantekeningen 23: Almelo, Arnhem, Apeldoorn, Borculo, Denekamp, Deventer, Diepenveen, Doetinchem, Doesburg, Ermelo, Hardenberg, Hengelo, Kampen, Nijmegen, Nunspeet, Oldenzaal, Putten, Rheden, Rijssen, Tiel, Winterswijk, Zaltbommel, Zutphen. Het archief van de Aussenstelle in Arnhem bestaat niet meer.

Uit Nijmegen werd per telegram waarnemend commissaris van politie Anton van Dijk uitgenodigd, een fanatieke NSB-er.⁴ Over wat er op die ochtend van 16 november precies is besproken, tasten we in het duister. Voor zover we weten zijn hiervan geen notulen bewaard gebleven. Wel troffen we in hetzelfde dossier van de twee telexen een handgeschreven conceptbrief aan van De Rijke, enkele dagen later geschreven, op 20 november. Deze brief onthult iets meer over de aard van de bespreking. Hij schreef: 'In het einde van de vorige week werd mij namens den "Leiter der Aussenstelle Arnheim der Sicherheitspolizei und des S.D." verzocht, de Burgemeesters en Commissarissen van Politie van een 24-tal gemeenten in mijn ressort tegen maandag 16 November 1942 te 11.- uur bijeen te roepen voor een bespreking. Mij is daarbij medegedeeld, dat het ging om de aanhouding van alle joden in die 24 [doorhaling van De Rijke] de betrokken gemeenten. Aan dit verzoek gevolg gevend, heb ik namens de Sicherheitspolizei de Burgemeesters en de Commissarissen van Politie uitgenoodigd op bedoelden datum en uur aanwezig te zijn voor een bespreking bij de Sicherheitspolizei alhier, echter zonder het onderwerp der bespreking te vermelden. Op maandag werd bij monde van den Untersturmführer Bühe [*Judensachbearbeiter* van de Aussenstelle] de betreffende opdracht gegeven.'⁵

Het onderwerp van de bespreking werd de burgemeesters en commissarissen van politie vooraf niet meegedeeld. De razzia's moesten uiteraard in het geheim worden voorbereid en bij verrassing worden uitgevoerd. Uit de tekst blijkt dat het de bedoeling was om **alle** Joden in de genoemde gemeenten op te pakken. We gaan ervan uit dat er een lijst is opgesteld, waarbij bepaalde Joden voorlopig nog werden ontzien. Waarschijnlijk zijn de namen van deze laatsten opgegeven door de Joodse Raad in Amsterdam. Het gaat om mensen die in welke vorm dan ook betrokken waren bij het werk van de Joodse Raad in brede zin en ook, maar niet in alle gevallen, om hun verwanten. Sommigen van hen hadden een V-bewijs ofwel een Sperrstempel, maar niet allen. Ook circuleerde er een lijst van zieke Joden die niet opgepakt konden worden. De ziekte was hier niet de maatstaf of zoals Bühe het zelf formuleerde bij de voorbereiding van een andere razzia op 16 september: 'Bei dem Gesundheitszustand ist nur auf die Transportfähigkeit zu achten, die Altersgrenze spielt keine Rolle.'⁶ Verder was daarnaast een enkeling vrijgesteld wegens 'onmisbaarheid'.⁷ Een laatste categorie van Joden die niet afgevoerd werden, waren de

---

⁴ NIOD 100, inv. nr. 210 (D616). Hierin is te lezen dat per telegram werden uitgenodigd de commissarissen van politie in Apeldoorn, Nijmegen, Rheden, Tiel, Zutphen, Zwolle, Deventer en Hengelo (ov). RAN 2-4746 (Gemeenterekeningen), p.18 bevat een declaratie van Van Dijk voor een treinreis naar de SD in Arnhem op 16 november 1942. Volgens deze declaratie begon de bijeenkomst in Arnhem om 11 uur en eindigde hij om 12.15 uur.

⁵ NIOD 100, inv. nr. 210 (D629). *Untersturmführer* en *Kriminalsekretär* Willi Paul Franz Johann Bühe was *Judensachbearbeiter* op de *Aussenstelle*. De brief was gericht aan de 'Gevolmachtigde van de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie' in Den Haag, de SS-er Leo Broersen, n.a.v. de weigering van twee burgemeesters om mee te werken aan de razzia's op 17/18 november: die van Ermelo en van Borculo. Zie hierover verder ook de laatste paragraaf van dit artikel.

⁶ Merkblatt für die Judenaktion am 16.9.42, 20 uur; aangetroffen in NIOD 250i-40. We weten nu niet op welke 'Judenaktion', waarbij het zou gaan om de 'Festnahme ausländischer Juden', Bühe hier doelt.

⁷ Waarschijnlijk Salomon Kober en Abraham Boektje. Ook de gezinsleden kregen dan een *Sperre*. Boektje, zijn vrouw Jetje Pais en hun twee kinderen werden in januari 1943 opgepakt als

wat in de fascistische terminologie heet 'gemengd gehuwden', zij die leefden in een *Mischehe*. Van hen waren er intussen al wel enkelen opgekat als strafgeval, maar wat er met hen moest gebeuren als groep, daarover werd in Duitsland nog nagedacht. Wij komen hierop terug in een ander artikel.

Voor het oppakken en wegvoeren van zoveel mensen in Gelderland en Overijssel ontbrak het de politiekorpsen aan voldoende mankracht. Daarom werden speciaal voor deze gelegenheid eenheden van de Marechaussee uit andere gewesten naar Zaltbommel overgebracht. Luitenant-Kolonel Commandant van het Marechaussee-gewest Arnhem (F.E. Feenstra) liet op 17 november 1942 om 12.20 uur, de dag na de bijeenkomst in Arnhem, aan de commandanten van de gewesten Amsterdam, Groningen en 's Hertogenbosch per telex weten 'dat het personeel van het u o.h. gewest, hetwelk in zaltbommel is gedetacheerd, op donderdag 19 november 1942 [een dag nadat de Joden naar Westerbork zouden zijn afgevoerd] naar hun brigades zal terugkeeren.'⁸

Ook in Nijmegen werden de nodige voorbereidingen getroffen. 'In de loop van de middag van 17 november was het gebouw van de Gemeentelijke HBS aan de Kronenburgersingel al in gereedheid gebracht voor het onderbrengen van Joden die die nacht opgepakt zouden gaan worden. [...] 's Middags tegen 16.00-16.30 uur kwamen verscheidene arbeiders van de gemeentelijke dienst voor publieke werken naar de H.B.S. met de mededeling dat er die nacht Duitsers op doortocht in Nijmegen, in de school zouden overnachten. Met dat doel ontruimden de arbeiders de klasklokken. 's Avonds tegen 20.00 uur werden de toegangswegen naar de H.B.S. door de politie afgezet: er zouden in het gebied tijdbommen zijn gevallen, waaraan door omstanders sterk werd getwijfeld omdat er helemaal geen vliegtuigen boven de stad waren geweest.'⁹

De 'arrestaties'

Diezelfde avond werden door Van Dijk ongeveer tachtig agenten van het Nijmeegse politiekorps in de HBS bijeengeroepen. Daar waren, volgens getuigen, ook SS-politieman Marinus Verstappen (die op dat moment nog in Den Bosch bij de politie zat, maar in januari door Van Dijk naar Nijmegen zou worden gehaald) en SS-Obersturmführer Gerhard Herfurth aanwezig, die vaak met Van Dijk optrok.¹⁰ De Nijmeegse NSB-

---

'strafgeval'; het gezin Kober werd gedwongen te verhuizen naar Oss, waar hij werkte, en werd daar opgepakt.

⁸ NIOD 100, inv.nr. 210 (D624).

⁹ Arie Beijer, *Gemeentelijk beleid in bezettingstijd, Nijmegen 1940-1944* (doctoraalscriptie), Nijmegen 1982, p.182. Deze informatie ontleende Beijer aan een interview met twee dochters van de oud-conciërge van de HBS aan de Kronenburgersingel; ze woonden tijdens de bezetting in de conciërgewoning van de HBS (zie bij Beijer: hoofdstuk 6, noot 132). Het gaat hier overigens om het schoolgebouw op de hoek van de Stieltjesstraat en de Kronenburgersingel, dat in 1981 is afgebrand.

¹⁰ Volgens de verklaring van de politiemensen mevr. C.I.M. Vastbinder, F. P. Prick en A.C. Schouten die in 1946 i.v.m. de documentatie van het verzet werden gehoord. Zie: RAN 81 Commissie tot Documentatie van het Verzet, inv.nr. 29, p.4. In de getypte verklaring wordt Herfurth ten onrechte als Erfurt gespeld. Karl Herfurth uit München was de prominentste SS'er in

rechercheur Gerrit Jonker, die in 1945 door de Afdeling Politieke Recherche werd verhoord over zijn rol tijdens de oorlog, verklaarde hierover: ‘Zoo herinner ik me nog, dat vrijwel het geheele Nijmeegsche Politiecorps, aangevuld met politiemannen uit de omliggende gemeenten, moest komen in de HBS aan de Kronenburgersingel te Nijmegen. Commissaris van Politie van Dijk en een Duitse SS-officier waren daar aanwezig. In opdracht van Commissaris van Dijk zijn toen in dien nacht ongeveer 250 a 300 Joden opgehaald in bovengenoemde gemeenten en naar genoemde HBS gebracht. Daar was ik ook bij aanwezig en heb met een collega dien nacht een Joodsche vrouw opgehaald, nl. de weduwe Glaser [Helena Egger], wonende hoek Houtstraat-Stikke Hezelstraat alhier, na eerst een vrouw, die gehuwd was geweest met een Christen, te hebben laten lopen en op een andere plaats de opgegeven personen niet te hebben thuisgetroffen.’¹¹

E. ter Welle was als politieagent ook bij deze bijeenkomst aanwezig en verklaarde in een interview in 1985: ‘In de nacht van 17 op 18 november 1942 is het hele Nijmeegse politiecorps gemobiliseerd – een man of 80¹² – en zijn er in totaal ongeveer 200 Joden opgehaald. Dit was de zwarte dag in de geschiedenis van de Nijmeegse politie. Ik heb dit meegemaakt. Niet alleen het politiecorps werd hierbij ingezet, maar ook de marechaussee. Kort van tevoren werden we verzameld en kregen we instructies. Van Dijk had de leiding, samen met een Duitser, Erfurt, een SS-er. Er werden koppels gevormd, je werd gekoppeld aan mensen die je helemaal niet kende. Ik moest met een marechaussee mee. Al die koppels kregen dan adressen waar ze naartoe moesten gaan. Ik geloof dat er maar één agent, Schop,¹³ geweest is, die dit geweigerd heeft. De rest heeft gewoon meegedaan.’¹⁴ Achteraf had hij spijt dat hij had meegedaan. Hij beseftte toen wel dat ze naar een concentratiekamp gebracht zouden worden, maar had geen idee dat ze vermoord zouden worden. Dat hoorde hij pas later. Hij vervolgde met: ‘Op het adres waar ik naartoe gestuurd ben, was niemand thuis.’ Zou hij maar naar één adres zijn gestuurd?

Nijmegen. Hij was *SS-Obersturmführer im Persönlichen Stab des Reichführers SS*. De belangrijkste taak waarmee hij naar Nijmegen was gestuurd in 1942 was het opzetten van het *Lebensborn*-project in het daartoe gevorderde klooster Berchmanianum aan de Houtlaan, waar 60 ‘zuivere’ moeders en 100 kinderen gehuisvest zouden worden. Om de inventaris bij elkaar te krijgen roofde Herfurth links en rechts in Nijmegen en erbuiten Joodse goederen, o.a. die van het Joodse ziekenhuis, St. Annastraat 69. Al snel behoorde Herfurth tot het clubje nazi’s aan de top in Nijmegen: Van Dijk, Weibeler, Meier en na diens komst begin 1943 ook Van Lokhorst.

¹¹ CABR 74080 JONKER Afdeling Politieke Recherche Dossier 424.

¹² Hij bedoelt: bijna alle. Er waren de zieken en de agenten die elders moesten zijn of op het bureau bleven, als bewaker enzovoort. Volgens Beijer, o.c. bestond het Nijmeegse politiecorps in januari 1943 uit 160 mensen (127 agenten, 12 hoofdagenten, 10 mensen op de administratie, 10 inspecteurs, 1 commissaris van politie). Zie Beijer o.c., bijlage X Korpssterkte van de gemeentepolitie Nijmegen 1940-1944 (p.214).

¹³ Het gaat hier zeer waarschijnlijk om dezelfde Willem Schop over wie Vastbinder e.a. (p.4) verklaren dat hij voorjaar 1943 uit protest tegen het verplichte zingen van een anti-Engels Boerenlied ontslag had genomen. Hij dook onder en zijn familie werd in juli 1943 als gijzelaars naar Vught gebracht. In zijn personeelsdossier bevindt zich een geschreven brief van hem aan de burgemeester, uit 1945, waarin hij terugkijkt op zijn houding tegenover Van Dijk c.s. Daaruit blijkt ook dat hij al veel eerder niets moest hebben van het NSB-gedrag van een aantal van zijn collega’s. Zie: OSAN pd23163.

¹⁴ RAN 579 Collectie Tweede Wereldoorlog Nijmegen 1932-2016, inv. nr. 116, p.2 en 3. Voor de duidelijkheid: Vastbinder, Schouten, Prick en Ter Welle vormden later met een aantal anderen een verzetsgroep binnen het Nijmeegse politiecorps.

En zouden de mensen die op dit adres woonden zijn ondergedoken? Aan het slot van het interview kwam Ter Welle er nog even, met een verwijzing naar verzachtende omstandigheden, op terug: 'Ik heb op de bewuste dag in 1942 van mensen gehoord, dat ze gewoon gepakt en gezakt klaar stonden om mee te gaan. Tegen verschillende Joden is gezegd dat, als ze niet wilden, ze niet meehoeften. Maar dat vonden ze niet nodig, ze gingen vrijwillig mee.'¹⁵

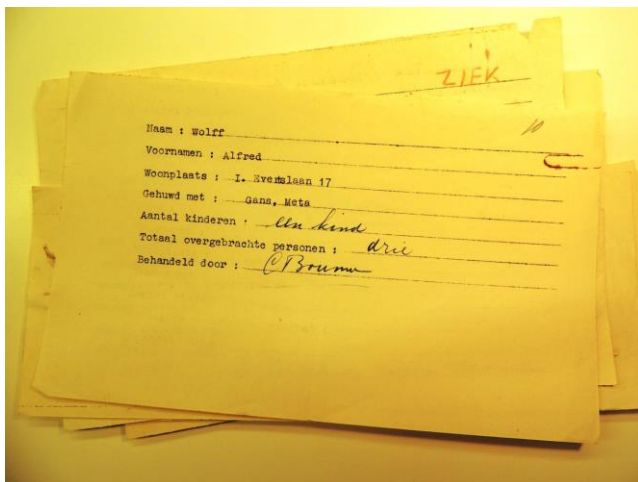
NAAM	VOORNAMEN	Geboorteplaats en datum	Nationaliteit	ADRES
				10-12-1942
Hamburg	Anna	Amsterdam 13-8-13	Kruisdelig	Arnhemgunderslo 87.
Bloemendaal	Josef Israel	Breda 15-11-12	"	"
Gelder v.	Henry	Baltimore 27-7-93	Ned.	W. v. Gelders 30
Jacobs	Yelje	Dachnichen 21-11-97	Ned.	"
Gelder v.	Jacim Jesta	Dachnichen 13-8-25	Ned.	"
Gelder v.	Lanja Karla	Dachnichen 11-5-25	Ned.	"
Engelanders	Eduard Hanna	Amsterdam 15-12-09	Ned.	Statenlaan 29.
Amersfoort	Walter	Amersfoort 15-9-14	Ned.	"
Bloembad	Salomon	Wageningen 22-7-13	Ned.	" Spier
Goldsmid	Juda	Rotterdam 18-10-25	Ned.	W. v. Gelders 2.
Goldsmid	Kaoutje	Rotterdam 29-1-22	Ned.	"
Hess	Julius Israel	Wörden 29-10-98	Kruisdelig	Parkstr 120.
de Braam	Philip Jacob	Amsterdam 7-7-12	Ned.	W. v. Gelders 12
Godschalk	Bertha	Groningen 15-10-14	Ned.	"
Hogendorp	Juditha Sintje	Amsterdam 25-4-16	Ned.	"
Katz	Selma Sara	Cholzen 27-12-99	Kruisdelig	Arnhemgunderslo N° 6.
Serrus	Else	Kunnenbrink 8-3-28	Kruisdelig	"
Finke	Salomon	Amsterdam 19-11-20	Ned.	"
Finke	Kaoutje	Amsterdam 30-10-23	Ned.	Parkstr 172
Finke	Abelma	Amsterdam 12-1-27	Ned.	"

Lijst die gebruikt is bij de grote razzia van 10 december 1942 in Arnhem. Elk team agenten kreeg een lijst namen en adressen mee van op te pakken Joden. Linksboven in de lijst staat het

¹⁵ RAN 579, inv. nr.116, p.6.

teamnummer (6). In Nijmegen zijn dergelijke namenlijsten niet bewaard gebleven, maar het ligt voor de hand dat ze hiermee vergelijkbaar waren. (Bron: Gelders Archief, 2174, inv. nr. 3.)

In een rapport over enkele NSB-agenten dat in 1950 werd opgesteld, verklaarde Schouten, rechercheur bij de Nijmeegse politie, die ook in de HBS aanwezig was: '[Op 17 november] kreeg het personeel opdracht des avonds om 8 uur in de school van de H.B.S. aan de Kronenburgersingel bijeen te komen. Ieder was nieuwsgierig wat de opdracht kon zijn doch ik geloof dat er niemand erg had in jodenarrestaties. Alleen Van Dijk, Verstappen en wellicht de andere N.S.B.'ers waren hiermee op de hoogte doch die lieten zich niet uit, terwijl ook de joden zelf met hun arrestatie door de joodse raad op de hoogte waren gebracht. De goede politiemensen dachten echter dat het een rijwielvordering zou worden. Bij die bijeenkomst waarbij naar ik meen ook wat marechausees waren hield commissaris Van Dijk een speech en zeide dat alle joden van 0 tot 80 jaar moesten worden opgehaald. Ieder was verwonderd over deze opdracht en met loden schoenen trokken de goede elementen erop uit voor zover mogelijk gevormd uit patrouilles van twee man, een goede en een N.S.B.'er. Van deze arrestatie waaraan de joden zelf hun volle medewerking hebben verleend – de meesten hadden reeds gepakt en gezakt gestaan – is gemaakt wat er van te maken was.'¹⁶

Bij de razzia in Arnhem op 10 december 1942 meldden de agenten zich met deze briefjes bij de voordeur. De eerste vier rubrieken waren al ingevuld, de andere drie rubrieken moest de agent invullen. Eventueel commentaar werd op de achterkant geschreven. Rechtsboven het teamnummer. Alfred Wolff, Meta Gans en een kind. Agent Bouma. Deze ging kennelijk alleen op pad. Bij de razzia in Nijmegen zouden dit soort briefjes ook gebruikt kunnen zijn. (Bron: Gelders Archief, 2174, inv. nr. 18.)

Tja, wat viel daar van te maken? De Joden werkten zelf mee. Het Nijmeegse politiekorps telde in die dagen zo'n 12 fervente NSB-agenten; er werden tachtig agenten naar de HBS geroepen, aangevuld met een onbekend aantal marechausees. Er moeten dus ook de nodige 'goede elementen' met zijn tweeën op pad zijn geweest. Als we Schouten moeten

¹⁶ RAN 579, inv.nr. 566 (p.5). Wij weten nu niet door wie, op welke wijze en op welk moment de afdeling Nijmegen van de Joodse Raad werd ingelicht. Wel was hij kennelijk op 17 november 's morgens op de hoogte.

geloven - en dat doen we - deden ze dat met 'loden schoenen'. Dit maken we ook op uit andere bronnen. 'De sfeer was toen zo,' verklaarden in 1946 drie agenten die bij deze razzia betrokken waren geweest (onder wie dezelfde Schouten), 'dat bij een weigering door Van Dijk onmiddellijk zou zijn toegeslagen.'¹⁷ Dat geloven we direct. C. TH. Kokke, die in die jaren als vrijwilliger op het gemeentearchief werkte en contacten had op het politiebureau, waardoor hij inzage had in het Nijmeegse politiedagboek, noteerde daaruit over deze razzia: 'Aanhouding met assistentie van Marechaussee. Politie vond toch minder prettig. Toch niet geweigerd.'¹⁸ Er waren echter wel degelijk weigeraars, zij het niet in Nijmegen; daarover meer verderop in dit artikel.

'De politiemensen troffen verreweg de meeste joden thuis aan. Verzet van de kant van de Joden werd praktisch niet geboden; integendeel, zij wisten wat hen boven het hoofd hing en stonden gepakt en gezakt klaar.'¹⁹ Dat verklaarden politieagenten na de oorlog. Ook Beijer schrijft, op basis van enkele interviews die hij in het voorjaar van 1982 heeft gehouden met een Joods echtpaar en mevrouw E.L. van den Bergh, dat de Nijmeegse afdeling van de Joodse Raad de mensen maande om zich voor te bereiden op deportatie: 'Door de Joodse Raad werd aangeraden om maar vast rugzakken te maken om de nodige spullen mee te nemen. In de loop van 1942 werd gezegd dat men spullen klaar moest zetten voor het geval dat men plotseling opgehaald zou worden. Men diende zich, zo werd door de Joodse Raad meegedeeld, gereed te houden.'²⁰

Zo dacht niet iedereen erover. Er waren er ook die probeerden onder te duiken, hoe moeilijk dat ook was. Van de Joden uit Nijmegen zijn er zeker 138 ondergedoken, van wie 82 vóór 17 november 1942. Van die laatste groep waren er in ieder geval vier weer opgepakt en naar een kamp gedeporteerd. Bij Sybilla de Wijze en Paul Vyth kwamen de agenten in ieder geval tevergeefs aan de deur: zij doken op tijd onder. In een interview dat ze samen in 1985 hadden met historicus Jan Driever verklaarde Sybilla: 'Nog lang niet alle Joden uit Nijmegen waren opgehaald, maar midden november deden de geruchten de ronde dat de resterende Joden opgehaald zouden worden. Dat zou in de nacht van 16 op 17 november gebeuren. Wij hebben toen maar het zekere voor het onzekere genomen en besloten die nacht niet thuis te blijven. Wij zijn toen naar kennissen gegaan, de familie Verwaayen in de Madoerastraat. We konden daar niet definitief blijven, maar wel de nacht doorbrengen. En Payl Vyth vulde aan: 'Mijn ouders zijn toen ook ondergedoken. De nacht van 16 op 17 november sliepen wij ontzettend slecht. We lagen op de voorkamer

---

¹⁷ RAN 81, inv.nr. 29, p.4.

¹⁸ RAN 579, inv. nr. 341 Aantekeningen uit het Nijmeegse politieverlag (1941-1943), p.20. De aantekening is van 16 december 1942.

¹⁹ RAN 81/29, p. 4.

²⁰ Beijer, o.c., p.183. De transcripties van deze interviews zijn, voor zover we nu weten, niet bewaard gebleven. Er is reden om aan te nemen dat niet allen op deze wijze werden gewaarschuwd. Tauber bijvoorbeeld lijkt van niets te weten. Hoe de Joodse Raad in dezen functioneerde, dient nader onderzocht. Waar Beijer spreekt over mevrouw v.d. Bergh, gaat het om Ella Lob. Haar man Frederik werkte inderdaad voor de Joodse Raad in Nijmegen. Zelf was zij een van de twee Nijmegenaren wier naam op de Lijst Bloeddonoren door het Hoofd Afd. Bevolking, Frans Wilbers, "met rood op de betreffende lijst doorgehaald" wordt, omdat zij Joods is. Zie RAN 2_40201.

en aan de overkant woonden Joodse mensen, de familie Bernstein, Duitse Joden. Wij durfden niet uit het raam te kijken, maar we hebben wel lawaai gehoord en gehuil en geschreeuw van kinderen. De familie Bernstein is inderdaad die nacht weggevoerd.’²¹ Lawaai, gehuil en geschreeuw, zo geruisloos verliep de razzia dus niet.

Het lijkt waarschijnlijk dat de politie in sommige gevallen pas tijdens de razzia ontdekte dat een gezin niet meer thuis was. Het was verplicht om op dat uur van de dag binnen te zijn. In Arnhem zien we dat op sommige briefjes genoteerd werd dat men informatie had ingewonnen bij de burens, die dan vertelden dat de gezochte personen al langer afwezig waren. Van Dijk had al vaker die zomer opsporingsberichten laten plaatsen in het Algemeen Politieblad. Wij nemen aan dat de 33 personen, die voorkomen in het opsporingsbericht van 3 december 1942 en de 14 personen die voorkomen in zo’n bericht op 21 januari 1943 niet thuis werden aangetroffen op 17 november. Geen van hen had een of andere vorm van vrijstelling, zij behoorden tot de groep van ‘alle’ Joden waarop Bùhe en in zijn kielzog De Rijke doelde.

Bij de razzia werd ‘practisch’ geen verzet geboden, verklaarden agenten na de oorlog. De politie vond het ‘minder prettig’. Hoe moeten we ons dit voorstellen? Het is de taal van de politieagent, die het oprecht goed bedoelde en op dat moment ook niet zo gauw wist wat hij er aan kon doen. Maar er is een wezenlijk verschil tussen de ervaring van degene die de opdracht uitvoert en die van degene die daar de ellendige gevolgen van ondervindt. Fritz Tauber en zijn vrouw Helene Bùks ondervonden die ellende. Zij hadden die bewuste avond van 17 november gasten over de vloer gehad. Fritz schreef in het dagboek dat hij tijdens zijn onderduikperiode bijhield: ‘Overstuur kwam een gast terug, een goede vriendin van mijn vrouw, opgewonden vertellend dat zij op straat zwaarbepakte joden onder politiebegeleiding gezien had en dat zij te weten gekomen was dat alle joden die niet in het bezit zijn van een zogenaamde “Sperrstempel” deze nacht opgehaald zouden worden.’²² Fritz was nog in hoopvolle afwachting van zo’n stempel, waarvoor de directeur van Willem Smit & Co’s Transformatoren, waar hij als constructeur-tekenaar werkte, zich inzette. Hij beschikte over een brief waarin stond dat de *Rüstungsinspektion* (van de Weermacht) hem uitstel van transport had gegeven tot februari, en dat hij wachtte op de *Sperrstempel* van de *Zentrallstelle für Jüdische Auswanderung* in Amsterdam, waar de Gestapo zetelde.

---

²¹ Interview met Jan Driever, te raadplegen op het RAN in 579_117 Collectie Driever. Met hun oom en tante zijn ze op pad gegaan, maar de eersten kwamen niet verder dan Heumen. Hun zoon Kurt Vyth vroeg voor hun oom en tante een verhuisvergunning aan. Zij zijn naar Amsterdam gegaan, waar ze werden opgepakt en weggevoerd. [Bij de oom en tante gaat het om Gustav Vyth, Jenny Levor]. Sybilla en Paul trokken verder en doken onder in Limburg.

²² Fritz Tauber, *Rondom Westerbork*, uitg. Herinneringscentrum Westerbork, 2004, p.7. Fritz Tauber (1906-2004) kwam met zijn vrouw Helene Bùks als legale Joodse emigranten in 1938 uit Oostenrijk naar Nederland. Ze woonden op Mariënborg 70. Fritz werkte bij Willem Smit Transformatoren. In de nacht van 17 november 1942 werden zij opgepakt en naar Westerbork gebracht. Dankzij de hulp van buitenaf werden de Taubers op 21 november vrijgelaten. Een paar maanden later doken ze onder. Op zijn eerste onderduikadres legde Fritz de gebeurtenissen in de periode november 1942 - zomer 1943 vast in *Rondom Westerbork*. Zie ook: willemsmithistorie.nl/verhalen/tauber. Uit zijn verslag kunnen we overigens opmaken dat hij en zijn vrouw niet tevoren waren ingelicht over het naderend onheil.

Om kwart over twaalf werd er gebeld en kwamen een Nederlandse politieagent en een man in burger hun slaapkamer binnen. De politieagent 'zei dat hij niets te maken had met deze brief, dat hij opdracht gekregen had mij op te halen en dat alleen de "Sperrstempel" in mijn persoonsbewijs mij van de arrestatie kon vrijwaren.'²³ De Taubers pakten de spullen die ze wilden meenemen in twee rugzakken, die zij inderdaad hadden klaarstaan. 'Mijn vrouw en ik waren nog in staat kalm met de heren over koetjes en kalfjes te praten, zodat zij niet konden nalaten te zeggen: "U neemt het rustig op maar wij hebben deze nacht al heel wat anders gezien."²⁴ Er waren kennelijk ook Joden die het 'niet zo rustig opnamen'. Nog geen uur later namen Fritz en zijn vrouw afscheid van de mensen bij wie ze op kamers woonden. De deuren van hun kamers werden verzegeld en ze gingen op weg. 'Wat een nacht, kil en donker, onze stappen echoden door de uitgestorven straten. Wij volgden de agent, door de zware last van de rugzakken gedwongen sterk voorovergebogen te lopen, gevolgd door de man in burger.'²⁵ Hier dus geen twee agenten, maar een agent en 'een man in burger'.

Ook Harry van Geuns, toen 18 jaar oud, werd die avond opgepakt, samen met zijn vader, moeder, broer, zus met echtgenoot, de vier dochters van het gezin De Wijze – hun ouders waren op dat moment *transportunfähig* - en een zestal logés die het gezin Van Geuns in hun koosjer pension op de Johannes Vijghstraat 60²⁶ dreef. In 1994 vertelt hij in een interview in De Gelderlander²⁷ dat ze in de loop van die dag al gewaarschuwd waren door iemand van de Joodsche Raad, die op zijn beurt weer getipt was door een agent van de gemeentepolitie. 'We hadden onze rugzak al sinds eind 1941 klaar staan. Op advies van de Joodsche Raad.' Toen gebeurde het. 'Ergens tussen acht en negen uur 's avonds werd er gebeld, er stonden enkele politieagenten op de stoep. Het kunnen er drie of vier geweest zijn. Precies weet ik het niet meer. [...] De agenten waren correct, niet onbeschoft of zo. Ze vertelden wat de bedoeling was, maar dat wisten we natuurlijk al lang. Achter elkaar liepen we het huis uit, de straat op. Buren of bekenden om afscheid te nemen, waren er niet. Ik kan me niet herinneren iemand op straat gezien te hebben. Maar misschien heb je daar ook niet op gelet. Je was met je gedachten ergens anders. Je werd opgevreten door angst en onzekerheid, want je wist absoluut niet wat er met je ging gebeuren. Ja, dat we naar een werkkamp zouden gaan, maar verder niets.' Te voet ging het hele gezelschap die herfstavond op weg. De Groesbeekseweg op, over het Keizer Karelplein naar de Kronenburgersingel, met als eindbestemming de HBS. 'Op straat was het doodstil en aardedonker, omdat toen al iedereen moest verduisteren. Nee, ik geloof niet dat we iemand zijn tegengekomen.'

---

²³ Tauber, o.c., p.10.

²⁴ Tauber, o.c., p.10.

²⁵ Tauber, o.c., p.11.

²⁶ Na een omnummering is dat nu nummer 70.

²⁷ De Gelderlander, 19 maart 1994. Hij vertelt dit ook in de documentaire van Frank Eliëns die in 1995 werd gemaakt, getiteld 'Nijmegen '35-'45. Drie joodse getuigenissen'. Deze documentaire is online te bekijken op de website van het Regionaal Archief Nijmegen.

De straten mogen dan doodstil en aardedonker zijn geweest, het wegvoeren van 196 mensen naar de HBS schijnt toch niet geheel onopgemerkt te zijn verlopen. Als we tenminste de Groesbeekse Petronella Dozy mogen geloven, die op 16 november in haar dagboek noteerde: 'Toen de arme verdreven Joden door de stad gevoerd werden, heeft de bevolking hen nog van alles toegestopt; met name werd in dit opzicht de Augustijnestraat genoemd. Er waren o.a. bij de twee, ieder meer dan 80 jaar oude, dames de Haas, die in een villaatje op de Berg en Dalscheweg woonden; hun groenteboer - "Ik kon 't niet aanzien, die oude stakkers" zoals hij later zeide - heeft hun valiesje voor ze gedragen."²⁸ Dit schetst een heel ander beeld dan dat van Tauber of van Van Geuns. De formulering doet echter sterk vermoeden dat ze dit niet uit eigen waarneming heeft opgeschreven. De dames die ze noemt, Marianna en Sara Haas, waren toen respectievelijk 70 en 78 jaar. Ze woonden overigens op Javastraat 4.²⁹ Ook dat je vanuit de Javastraat, of de Berg en Dalseweg, op weg naar de Kronenburgersingel de Augustijnenstraat zou passeren, is erg onwaarschijnlijk. Veel 'bevolking' kan ook niet op straat zijn geweest: de razzia begon na 20 uur, toen niet alleen Joden verplicht waren om binnen te blijven.

C. Th. Kokke hield ook een eigen dagboek bij. Hij noteerde hierin: 'In de avond en nacht van Maandag 16 op Dinsdag 17 November [hij vergiste zich hier een dag] zijn er in Nijmegen 193 Joden weggesleept. Zij werden naar het station gebracht en hebben tot Dinsdagmiddag 12 uur in 3 wagons op het emplacement gestaan, waarna ze naar Drente werden gebracht.'³⁰ Waarheen zij daarna zouden gaan, wist hij natuurlijk niet; hij schreef dat ze waarschijnlijk naar het ghetto in Warschau zouden worden vervoerd. Verder wist hij in dezelfde passage te vertellen: 'Bij de Nijmeegse joden waren 3 oude besjes van in de 90 jaar.'³¹

De HBS

In de HBS was het een en al ellende. We citeren weer uit het dagboek van Fritz Tauber, die wél uit de eerste hand schreef: 'Na een half uur gelopen te hebben, zonder een woord te wisselen, bereikten we omstreeks twee uur een oud HBS-gebouw, dat als verzamelplaats gebruikt werd. Hier in het halfduister van de ouderwetse schoollokalen

---

²⁸ P.Dozy, Oorlogsdagboek, p.84. In: geschiedenisgroesbeek.nl/oorlogsdagboekinhoud. In haar dagboek schrijft ze op 16 november 1942: 'Vandaag een paar honderd Joden in Nijmegen opgepakt.' Ze zit er dus een dag naast: de razzia vond plaats in de nacht van 17 op 18 november. We hebben hier te maken met een kennelijk onbetrouwbare bron.

²⁹ RAN 2, inv. nr. 40204 Staat van personen van Joodse bloede te Nijmegen, een lijst die een of twee dagen na de razzia is opgemaakt. Op deze lijst staan twee mensen die al eerder waren opgepakt: Abraham Elsas en Salomon Busnac. Van beiden werden vrouw en kinderen overigens wel op 17 november opgepakt. Anderzijds staan enkele mensen die op 17 november werden opgepakt niet op deze lijst, nl. Betje van Crefeld, Albertine de Wijze, Johanna de Wijze en Louis Northeimer.

³⁰ RAN 330, inv. nr. 256 C. Th. Kokke, Dagboek (aantekening op 29 november 1942).

³¹ Wij denken dat alleen Geertruida Serphos, over wie verderop meer, over de 90 was. Maar anderen waren de 80 al gepasseerd: Helena Egger, Benjamin Lion en Bianka Wydgodzinski. Deze laatste was, naast de al genoemde Fritz Tauber, Helene Büks en Harry van Geuns, de enige van de bij deze razzia opgepakte Joden die niet vermoord zou worden.

maakten wij het eerst kennis met wat ons te wachten stond. Weliswaar waren in het algemeen de politiemensen en marechaussees, welke zelfs gedeeltelijk uit andere provincies voor deze mensenjacht opgeroepen waren,³² hulpvaardig en meelevend. Maar wat kon dat baten, de beul verschijnt ook in feestgewaad, met handschoenen aan en hoge hoed op, alsof dat vertoon de delinquent het sterven aantrekkelijker en smakelijker maakt.³³ Hoe meelevend de 'beul' ook was, het veranderde niets aan het lot van de 'delinquent'.

In de hal probeerde hij het opnieuw. 'Nog een keer probeerde ik met behulp van de bewuste brief mijn lot te ontkomen. De commissaris van politie vroeg bij de Gestapo in Arnhem telefonisch aan of hij op grond van dat schrijven mij mocht vrijlaten, maar zonder succes. Ik moest berusten. Ik werd een van de velen die ook geen hoop meer hadden.'³⁴ Hij vervolgt: 'Na geregistreerd en genummerd te zijn moesten wij met onze bagage een agent volgen die ons naar een leeg schoollokaal geleidde. Bij het lopen over de duistere gang kon ik nog aan weerszijden kamers onderscheiden die al stampvol met gevangen mensen waren. De kamer die wij betraden was amper verlicht, de schoolbanken stonden aan een kant van de muur opgeklapt. Er was geen zitgelegenheid aanwezig zoodat wij, mijn vrouw en ik, versuft op onze rugzakken gingen zitten. [...] Het duurde niet lang of een stroom van nieuwe slachtoffers kwam binnen.'³⁵ Verschillende mensen kende hij. Niet de jongen van 18 jaar die voor hem plaats nam en die hem snikkend vertelde 'dat hij met geweld van het ziekenbed van zijn moeder, die stervende was, weggesleept was en dat zij alleen en zonder hulp achtergebleven was.'³⁶ Er kwam ook een oude blinde man binnen, vergezeld van zijn vrouw, en een 'familie met vijf kleine kinderen, het jongste nog een baby, twee agenten sjouwden een berg van dekens en in aller haast gepakte bundels en zakken hen achterna'.³⁷ Ook was er 'een bekende taalleraar met zijn moeder'. 'Hij, al een heer van omstreeks 60 jaar, en in zijn armen, meer dragend dan geleidend zijn moedertje van boven de negentig jaar. Een schamel overblijfsel van wat eens een mens was, klein en

---

³² Zie noot 5.

³³ Fritz Tauber, Rondon Westerbork, o.c., p.11.

³⁴ Tauber, o.c., p.13. Tijdens het proces op 16 november 1949 is het feit dat Tauber en Büks gearresteerd werden, in weerwil van het feit dat zij een *Ausweis* lieten zien, zoals het door de rechter genoemd werd, een van de ten laste gelegde feiten aan de agent van de Politieke Dienst Hidskes, de agent die hen die avond arresteerde. Zie De Gelderlander van 17 november 1949. Eigenlijk liet hij niet een *Ausweis* zien maar een brief, opgemaakt door Roskopf, directeur van Willem Smit de dato 7 november 1942, een *Bestätigung*, 'dass unserem Konstrukteur, Herrn Fritz Tauber, von der Rüstungsinspektion in Amsterdam bis 1. Februar 1943 Freistellung verliehen wurde' en dat een *Sperrstempel* in zijn persoonsbewijs daarom spoedig te verwachten was. De commissaris belde ongetwijfeld naar de *Aussenstelle* en zal Bühe aan de lijn hebben gehad.

³⁵ Tauber, o.c., p.13.

³⁶ Tauber, o.c. p.15. Het gaat hier vrijwel zeker op Philip Monnikendam die op dat moment 18 jaar was. Hij werd samen met zijn vader opgepakt, terwijl zijn moeder Johanna Frankenhuis ziek thuis achterbleef.

³⁷ Tauber, o.c., p.15. Het gaat hier bijna zeker om Riwke Shumer en Alexander Bernstein, met hun kinderen Eduard, Elfriede, Jakob, Jutta, Norbert en Witte Miriam (die toen nog maar een jaar oud was). De bijna blinde man is waarschijnlijk Simon de Wijze.

licht als een kind. Dadelijk stonden enigen op om plaats te maken. Op dekens werd het ongelukkige wezen dat meer dood was dan levend neergelegd'³⁸

De HBS in 1930

En Harry van Geuns vertelt later in een interview in De Gelderlander: 'We hebben de nacht doorgebracht in de gymzaal. Geslapen is er weinig, iedereen was eigenlijk in paniek. Niet een paniek die je uitschreeuwt, maar een die je voor je houdt. Als geheel was de groep vrij gelaten, terneergeslagen, wat apathisch.'³⁹ In hetzelfde interview vertelt hij overigens ook dat er in de HBS ook Duitse Feldgendarmerie zag rondlopen. 'Die kende ik nog van enkele maanden daarvoor, toen ik en andere joodse mannen voor de Ortskommandatur aan de Van Schaeck Mathonsingel Spaanse ruiters hadden moeten maken. Toen had ik al met hen gepraat en tot mijn verbazing bleken ze heel redelijk. Daarom schoot ik ze nu aan met de vraag of ze iets voor me konden doen. Maar dat ging niet meer, zeiden ze. Gek, maar toen ik niet meer weg kon, wilde ik ineens weg.'

Rond vier uur 's morgens waren alle mensen in de school verzameld. We volgen Tauber. De volgende morgen, vertelt hij, werden de mensen in alle vroegte, tegen een uur of zes, door commando's opgeschrikt. 'Niemand had geslapen. Iedereen greep naar zijn bagage, de een hielp de ander de zware rugzakken te schouderen en dicht opeen wachtten ook wij op het commando voor de aftocht. [...] Met horten en stoten trad de laatste groep in de volkomen donkere gang aan, tot ook deze onder zwaar politiegeleide vertrok. De waarnemend commissaris van politie, een NSB-ploert van de ergste soort, riep ons nog, met van nijd en haat overslaande stem achterna: "Ik hoop dat ik jullie nooit meer terugzie". Een afscheidswoord dat in overeenstemming met zijn inborst was.'⁴⁰ Zo werden ze naar het station gedreven. 'Het was nog vroeg, enkele fietsers kwamen langs, sommigen stapten af, om ouden van dagen hun zware bagage te helpen dragen, anderen keken slechts verbaasd of medelijdend of onverschillig. Maar zelfs deze hulp werd niet

³⁸ Tauber, o.c. p.16. Zeker heeft Tauber het hier over Geertruida Serphos (geb. 24-4-1852), weduwe van Levie Roos. Ze woonde met haar zoon Machiel Roos (geb. 20-6-1887), die leraar MO Engels was, op Van Dulckenstraat 38. Zij werden die nacht samen opgepakt. Volgens Schouten e.a. droeg Van Dijk zijn mensen in de HBS op om alle Joden tussen 0 en 80 jaar op te pakken. Zie ook noot 29.

³⁹ De Gelderlander, 19 maart 1994.

⁴⁰ Tauber, o.c., p.17. Hij doelt uiteraard op Van Dijk.

toegestaan. Er mocht niemand bij ons komen, de goede agenten hielpen zelf een handje mee, maar waren bang door NSB-ers bij de commissaris verklapt te worden.’⁴¹

Het station

Hoe ging het op het station? Tauber: ‘Moe bereikten wij het station. Bij een zij-ingang waar wij naar binnen moesten, wachtten sommige joden, die door het bezit van een ‘Sperrstempel’ van de nachtelijke vervolging uitgezonderd waren, om van hun familieleden afscheid te nemen.’ Wie zouden dat zijn geweest? En even verder: ‘Op het perron stonden spoorambtenaren en arbeiders, reizigers en Duitse soldaten. Sommige arbeiders fluisterden ons nog troostende woorden toe, daarbij schuw rondkijkend of zij niet gehoord of gezien werden. Een oude man zakte op het perron in elkaar, gesteund door agenten bereikte ook hij de wagons, die voor ons op een zijspoor gereed stonden. Twee SS-mannen gaven, duivels grijnzend, hun mening op hun zo eigen manier te kennen. De bagage, behalve de broodzakken, werd ons afgenomen en in een goederenwagon geladen. Wij werden in drie personenwagens opgesloten. Elke deur werd door een agent bewaakt.’⁴²

Tegen tien uur, vertelde Tauber, werden de wagons van het zijspoor naar een hoofdspoor verplaatst. Al die tijd bleven de mensen opgesloten zitten. Even later reed hij in de richting van Kleef, maar bleef net buiten het station weer staan op een rangeerterrein ‘dat in een arbeidersbuurt gelegen was’⁴³. Het Willemskwartier. En Tauber vervolgt: ‘Als een lopend vuur verbreidde zich daar het gerucht van onze aankomst. Eerst kwamen maar enkele mensen met pakjes aanlopen, maar later stroomden uit alle zijstraten de mensen bij elkaar, sommige met liefdesgaven anderen weer patriottische leuzen roepend. Een bakker die toevallig langs fietste, gaf zonder meer een mand vol brood ten geschenke, een daad die zeer gewaardeerd werd. Velen onder ons hadden geen brood thuis toen ze ’s nachts uit hun bedden gehaald werden. Steeds meer mensen kwamen aanlopen en het ontwikkelde zich tot een spontane vaderlandse betoging. De ons begeleidend politie stond verrast en onverschillig te kijken, maar even later kwam politie op motor aan, die de menigte uit elkaar dreef maar die zich steeds weer probeerde te verzamelen. Aan deze daad van medeleven kwam spoedig een einde, wij werden namelijk aan de sneltrein naar Leeuwarden gekoppeld en vertrokken. Om 12 uur ’s middags reden vele van mijn lotgenoten de laatste keer de stad uit, die ze nooit meer zouden terugzien.’⁴⁴ Achttien

---

⁴¹ Tauber, o.c., p.19.

⁴² Tauber, o.c., p.19.

⁴³ Aan te nemen valt dat er drie rijtuigen stonden met een rangeerloc ongeveer waar nu het ROC is; op zeker moment wordt alles naar het hoofdspoor verplaatst maar vrij snel naar een spoorlijn richting Venlo, net voorbij de spoorbrug van de Graafseweg, vlakbij de Tollensstraat. Iets voor twaalfen duwt de locomotief dan de drie rijtuigen weer naar het hoofdspoor, waar de stoomtrein naar Leeuwarden in gereedheid staat.

⁴⁴ Tauber o.c., p.23.

Nijmeegse agenten begeleidden het transport.⁴⁵ Of er ook marechaussees meegingen, en hoeveel, is onbekend⁴⁶.

Van Geuns heeft een wat andere lezing: 'Weg ging de hele stoet joden de ochtend daarop naar het station. De trein stond onder de Graafsebrug. Toen we de trein ingingen, stonden er een hele hoop mensen boven op de brug naar ons te kijken, onverschillig, alsof het hun allemaal niet aanging. Dat ze toen brood naar ons hebben gegooid, zoals men beweert, is absoluut niet waar. Dat hadden we trouwens niet eens nodig.'⁴⁷

'Voordat de trein vertrok,' schreef Petronella Dozy in haar dagboek, 'liep de Nsb. Commissaris v. Politie v. Nijmegen [Van Dijk] er langs, bemerkte dat deze verwarmd was, en gebod den machinist om de verwarming af te sluiten. De machinist antwoordde: dat hij alleen van zijn chef bevelen had af te wachten en liet de trein verwarmd. De commissaris zeer verontwaardigd nu op hooge beenen naar den stationschef. "Die brutale kerel van een machinist, enz." Antwoord, zeer beleefd, van den stationschef: "Meneer, U bent baas op Uw terrein en ik op het mijne en ik heb hier alleen maar de bevelen van mijn chef op te volgen." De comm. kon zonder succes aftrekken.'⁴⁸

Voordat de trein vertrok, schreven sommigen een afscheidsbrief. Of deze brieven 's nachts in de HBS zijn geschreven, of pas de volgende morgen in de uren dat de trein stond te wachten op vertrek, blijft gissen. Ook waar en aan wie de brieven zijn meegegeven. Misschien aan een van de 'goede elementen', of aan een van de Joden die bij de zij-ingang afscheid kwamen nemen. We weten het niet, maar kennen wel hun inhoud. Philippus Vlessing was samen met zijn vrouw en dochter Elly bij de razzia opgepakt. In een kort briefje, gedateerd op 18 november 1942, neemt hij afscheid van zijn goede vriend Frans Titselaar uit Sittard, met de woorden: 'Beste Frans, Ook wij zitten ertusschen en zijn onderweg naar Westerbork, doch willen Jan en je Vrouw nog een hartelijk vaarwel en D.J. een spoedig tot weerziens toeroepen. We hebben mooie jaren beleefd Frans en hebben goeden moed. Nogmaals het beste en een stevigen poot van Je vriend Ph. Vlessing.'⁴⁹

Bep Ligtenstein was bijna 24 jaar (haar verjaardag was op 29 november) toen ze werd opgepakt. Zij schreef, in de HBS of in de trein, een afscheidsbriefje aan haar verloofde Wil

---

⁴⁵ RAN 2/4746 Gemeenterekeningen, p.23. De agenten waren: Gerard Wanders, F. Remers, G. van de Pol, K. Snippert, A. Wiebe, J. de Ruiter, J. Eidskes, J. de Vries, F. Búsken, F. Schrader, F. Berendsen, J. Arens, E. ter Stege, J. Spee, E. Bons, J. Braam, J. van Elferen, G. Jonker. Voor deze achttien agenten werd van 18 op 19 november 1942 '1 etmaal en 8 daguren' (van 18 november 's ochtends 8 uur tot 15.35 uur de volgende dag) bij de gemeente per persoon 9,66 gulden reiskosten gedeclareerd in verband met het 'Overbrengen van 198 Joden naar het kamp Westerbork bij Hooghalen (Dr.)'.

⁴⁶ Tijdens het proces tegen Wiebe op 10 november 1950 wordt wel het feit gememoreerd dat Wiebe niet alleen medeverantwoordelijk was voor de arrestatie van zijn later gefusilleerde collega Hendriks, maar ook een marechaussee oppakte die zijn bewondering uitsprak voor een andere marechaussee, die tijdens een Jodentransport uit de trein was gesprongen. De Gelderlander 11 november 1950.

⁴⁷ De Gelderlander, 19 maart 1994.

⁴⁸ P.Dozy, Oorlogsdagboek, p.84.

⁴⁹ De brief is in te zien op de site van het Joods Historisch Museum.

Koets: 'Net was je weg, kwamen ze ons halen. Twee politieagenten. Het is vreeselijk liefste Wil. Ik zal doorlopend aan je denken, wees mij trouw, dat is de grootste steun voor mij op 't oogenblik. Het is vreeselijk. Lieve jongen, denk veel aan mij en bouw je zaak op tot ik weer bij je terug kom, want komen zal ik, al moest ik krupen. Ik schrijf je hier bij een massa mensen, zij zijn allen vannacht opgehaald. Zodra je kan, schrijf mij terug, ik zal je zoo gauw mogelijk laten weten waar ik ben ..." Ze sluit haar brief af met 'duizenden kussen'.⁵⁰

Bep Ligtenstein – collectie T. Heisen-Koets

De trein maakte een stop in Arnhem. Daar wachtten nog meer Joden. Waar deze waren opgepakt weten we niet. Tauber: 'Aan de ene kant van het perron stond een troep stille mensen, gedecoreerd met de jodenster onder zware politiegeleide, aan de andere kant liepen opgewonden en gesticulerende joden rond, leden van de joodse raad. De eersten werden binnen enkele minuten in onze wagons ondergebracht en waren zo voor de maatschappij gestorven. Het ging werkelijk vlug en veilig, de organisatie klopte bewonderenswaardig. De leden van de joodse raad deelden pakjes met boterhammen en appels uit en schonken koffie en thee.' Tauber had geen goed woord over voor deze mensen. Ze speelden volgens hem een treurige rol, 'ter wille van hun eigen veiligheid', verrichtten 'beuldiensten aan hun geloofsgenoten' en waren 'vangarmen der Gestapo'.⁵¹

Later stopte de trein ook nog in Zwolle. Ook hier geeft Tauber af op de Joodse Raad: 'Hetzelfde tafereel herhaalde zich op het station in Zwolle, slechts met dat verschil dat de leden van de joodse raad wel op het perron verschenen, maar niet eens in staat waren voldoende drinkwater voor de gedoemden te verschaffen.'⁵² Aan het begin van de avond kwam de trein aan in Hooghalen. De aftakking van vijf kilometer van Hooghalen naar kamp

⁵⁰ De brief is te lezen op de website www.75jaarvrijheid.nl.

⁵¹ Tauber, o.c., p.24. Zoals eerder aangegeven was er in Arnhem geen grote razzia geweest. Zie pag. 1. Precieze gegevens lijken te ontbreken.

⁵² Tauber, o.c., p.25.

Westerbork was begin oktober in gebruik genomen, maar daar werd op dit moment geen gebruik van gemaakt.⁵³ Met veel moeite lukte het agenten bij boeren in de omgeving een paard met wagen te regelen. ‘Eerst werden de ouden en zieken, en voor zover er nog ruimte was kleine kinderen vervoerd, en dan de bagage. [...] Een veertigtal mensen werd op deze manier naar het kamp gebracht; de rest, ongeveer tweehonderd, stond een uur lang rillend van de kou op de weg. Tegen een uur of zeven zette zich de hele colonne onder toezicht van politie in beweging.’⁵⁴

Westerbork en verder

Na aankomst in Westerbork werden de mensen geregistreerd. De aankomst van bijna 200 mensen in Westerbork vinden we terug in de dagrapporten van de Ordedienst aldaar, die tot 's nachts twee uur in touw bleef om de stroom nieuwe mensen met al hun bagage te ‘verwerken’.⁵⁵ Hoe dit aantal te rijmen is met de mensen die in Arnhem en Zwolle waren ‘ingestapt’, weten we niet.

Twee dagen later, op 20 november, werd al een vrouw uit Nijmegen naar Auschwitz vervoerd.⁵⁶ Op 24 november vertrok er een transport met 709 mensen naar Auschwitz.⁵⁷ In de trein bevonden zich 107 personen die nog geen week eerder uit Nijmegen waren binnengebracht. Van hen werden op 26 of 27 november onmiddellijk na aankomst in Auschwitz 90 personen vermoord. Dertien mannen hadden in Kosel moeten uitstappen

---

⁵³ Dat zal zo zijn geweest omdat de drie wagons deel uit maakten van de sneltrein naar Leeuwarden. De NS was toch al gedwongen hiervoor een extra stop te maken in Hooghalen. De trein moest verder. Toen de trein in Hooghalen stopte, beschrijft Fritz Tauber hoe medepassagiers in de andere wagons dit op een gegeven moment merkten. ‘Velen wisten niet eens wat voor vracht in de eerste wagons meegevoerd werd, hoeveel wanhopige mensen in dezelfde trein zaten. (...) Alle ramen waren bezet door reizigers die verbaasd naar ons stonden te kijken. Met brandende ogen staarde ik de mensen in het gelaat, alsof ik van hun hulp kon verwachten. Mannen en vrouwen passeerden voor mijn oog, honderden mensen met hun verschillende gedachten. Wat wisten zij feitelijk van ons af? Zo bleven wij achter, verlaten en vergeten, in ons midden mensen die niet in staat waren de verre weg naar het kamp te lopen.’ Tauber, o.c., p.25. Volgens ons was de aankoppeling van wagons vol gedeporteerden aan een reguliere trein tamelijk ongebruikelijk.

⁵⁴ Tauber, o.c., p.27.

⁵⁵ NIOD 250i Westerbork, Judendurchgangslager 1942-2000, inv. nr. 277 Dagrapporten 9 maart 1942-21 mei 1945. Bij 18 november lezen we: ‘‘Ab 8.30 treffen mehrere Transporte ein (402, dann 30, mittags r[und] 600 und abends gegen 200 Personen). Tätigkeit des OD bis nachts 2 Uhr durchgehend. Posten am Bagagezelt, Krankenhaus und bei Bar[ack] 44.’

⁵⁶ Het gaat om Frerika Compart. Wij kunnen ons dit scenario voorstellen: bij de razzia was de man van Frederika, Gabriël Levie, niet thuis. Is hij wellicht onder druk gezet om zich spoedig te melden? Zeker is dat hij, een week na de grote razzia, vastzit in Westerbork. Zijn vrouw is er dan dus niet meer en inmiddels al vermoord, op 23 november 1942. Bron: gegevens van de systeemkaarten van de Joodse Raad, Nationaal Archief.

⁵⁷ NIOD 250i, inv. nr. 208. Lijsten met uitgaande transporten in de periode 15 juli 1942 – 13 september 1944. De bestemming staat er niet met zoveel woorden bij. Wel lezen we op hetzelfde blad: ‘Indien achter het transportcijfer geen plaats van bestemming vermeld is, betekent dit ‘‘Auschwitz’’ of ‘‘onbekend’’’.

en werden in een van de kampen daar in de buurt tewerkgesteld. Vier vrouwen werden na aankomst van de trein in Auschwitz tewerkgesteld.⁵⁸

We beschikken over een lijst van uit Nijmegen gedeporteerde Joodse inwoners die op 31 december 1942 nog in Westerbork waren. Op deze lijst staan 75 personen van wie er 59 op 18 november naar Westerbork waren gebracht.⁵⁹ De bedoeling van het hoofd van het centrale bevolkingsregister, Jacob Lentz, was dat de dan in het kamp verblijvende personen zouden worden overgeschreven naar de gemeente Westerbork. Maar de gemeente Nijmegen had alle gedeporteerden van de voorafgaande maanden – “Joden die naar het kamp zijn gegaan”, stond boven die lijst – al per 19 december 1942 uitgeschreven uit het bevolkingsregister met de aantekening ‘vertrokken naar het buitenland’, ook indien zij op dat moment nog in Westerbork verbleven.

Twee van de vier zussen van het gezin De Wijze waren op 31 december nog in Westerbork, Elly (Sybilla) en Tiny (Albertine), de twee andere zussen, Kitty (Kaatje) en Joke (Johanna) waren op 12 december 1942 weggevoerd naar Auschwitz. Hun ouders verbleven op dat moment nog thuis. Kitty en Joke schrijven in de dagen kort voor hun vertrek en ook nog vanuit de trein diverse kaarten aan hun ouders. Zo op 10 december: ‘(?)Eindelijk is het ogenblik aangebroken, dat Kitty en ik weg moeten. We hebben reuze spannende dagen meegemaakt. Dat is nu voorbij. We zijn allemaal flink. U moet flink zijn hoor! We komen terug. Ik hoop, dat we heel veel bekenden zien en dat zal ook wel. We gaan niet alleen en dat is een hele troost. Ze hebben hard genoeg voor ons gewerkt, maar het is niet gelukt. Het heeft zo moeten zijn. We zien elkaar vlug weer terug hoor! Dus blijf flink. Doet u de groeten aan alle bekenden. Ik eindig nu met heel, heel veel omhelzingen van jullie liefh. dochter Joke. Tot spoedig weerzien. We zijn met Toos, Max en Herman mee.’ Op 11 december dan een bericht dat ze de pakjes ontvangen hebben en op 12 december een laatste vanuit Westerbork gestuurde kaart, dat ze op het punt staan de trein in te gaan. Vanuit de trein gooien ze enkele kaarten naar buiten, die bewaard zijn gebleven; de eerste kaart kort na het vertrek van de trein: ‘Wij zijn (Kitty en ik) nu in de trein. Gelukkig zitten we bij Toos, Max en Herman. We zijn vol goede moed. Houden jullie je s.v.p. flink. We komen terug, hoor! (..) [Kitty]. Wees alstublieft flink daarvoor leven we. Geeft de moed niet op. Joke. Lieve ouders. Eindelijk is hetzover. We zitten in de trein. Nu rijden we het grote avontuur tegemoet. Zo beschouwen we het tenminste.’ Nog een andere kaart kort

---

⁵⁸ De deportatiedatum van deze Nijmegenaren kunnen we met name destilleren uit de systeemkaarten van de Joodse Raad in het Nationaal Archief. De overlijdensdata, meestal bemiddeld via het Rode Kruis, zijn nu in vele bronnen terug te vinden. Over de trein die op 26 november 1942 aankomt, schrijft *Auschwitz Chronicle*, aangehaald in Luijters, *In Memoriam*, Amsterdam 2012, p. 311: “709 joodse mannen, vrouwen en kinderen arriveren uit Westerbork met een RSHA-transport uit Holland. Na een selectie worden slecht 42 vrouwen toegelaten tot het kamp en krijgen de nummers 25927-25968. De resterende mensen worden vermoord in de gaskamers.” Het *Gedenkbuch* vermeldt dat “70 personen al in Kosel het transport moesten verlaten”, van wie, volgens *Auschwitz Deel III*, één man het zou overleven. De mannen die niet direct vermoord werden moesten er dus uit in Kosel, een complex van werkkampen, nabij het huidige Koźle in Polen, 80 km voor Auschwitz. Families werden hier uiteengerukt. De vrouwen die niet op 27 november werden vergast, werden tewerkgesteld in Auschwitz, waarschijnlijk Auschwitz II (Birkenau). Onder hen de eerder genoemde Bep Ligtenstein.

⁵⁹ RAN 2, inv. nr. 40199 (p.11 en 12).

daarna: ‘Lieve ouders, we hebben het altijd goed gehad en zijn goed doorvoed, dus we komen er vast en zeker doorheen. Ik geloof dat de behandeling goed is. Het zal allemaal wel meevallen. Alles sal reg kom, denk daar maar aan. We gooien deze kaart uit de trein, ik hoop dat jullie hem ontvangen zult.’ Dan al de volgende: ‘Liefste vader en moeder, we rijden nu al echt. U zult het wel merken aan mijn schrift. De stemming is hier goed. Max heeft al spijkers geslagen om onze jassen op te hangen. Hier zit iemand met een baby van 7 weken.’ De laatste kaart gooien ze nabij de grensovergang uit de trein. Via de kaarten proberen ze ook hun in het kamp achtergebleven zussen Tiny en Elly en haar man Herman van Beek moed in te spreken. En Max laat weten: ‘zal al mijn best doen om op de meisjes te letten.’ Bij Max, Herman en Cato gaat het om de een week na de zussen in Westerbork aangekomen Herman Nink, Max Nink en diens vrouw Cato van der Stam. Ook de moeder van Herman van Beek, Gonda Nink, wordt genoemd in de kaarten. Zij verbleef sinds 18 december in Westerbork.

Sybilla en Herman gooiden bij hun deportatie op 9 februari 1943 eveneens een bericht uit de trein, bestemd voor haar ouders: ‘We zitten in de trein en hebben goede plaatsen. U kunt zich niet voorstellen hoe opgewekt de stemming is. We hebben van alles bij ons en zijn goed aangekleed. Tini heeft morgen schrijfdag en zal U alles uitleggen. We hebben net koffie gehad en we hebben ook wat gegeten. We zien daar Kitty en Joke misschien wel terug en de gedachte alleen daaraan doet me opgewekt zijn.’⁶⁰ De zieke vader van de zussen, Levi de Wijze, en hun moeder, Lea Groenewoudt werden op 9 april 1943 door agenten van de Nijmeegse politie uit hun huis gehaald en direct overgebracht naar Westerbork. ‘Kan niet transportiert werden,’ lezen we op zijn kaart. Terwijl de overige nog in Nijmegen wonende Joden zich die dagen in Vught moesten melden, moesten de zieken, beter gezegd de *Transportunfähigen*, direct naar Westerbork worden gedeporteerd, zo was bepaald. We komen hier elders op terug.

Tauber en zijn vrouw waren, met Paul Drukker,⁶¹ de enigen die na enkele dagen het kamp weer mochten verlaten. De inspanningen die de directeur van Smit & Co Transformatoren, Rosskopf, had verricht om voor hem een Sperrstempel te regelen, hadden succes gehad. Op 21 november verlieten ze het kamp. In januari doken ze onder en overleefden op die manier de verschrikkingen.⁶²

---

⁶⁰ De meeste van de hier genoemde briefkaarten zijn in te zien op de site Geschiedenislokaal024.

⁶¹ Paul Drukker werd tijdens de razzia opgepakt maar was vrijgesteld voor het dragen van een Jodenster, vermoedelijk omdat hij lid was (geweest) van de NSB. Hij keerde direct uit Westerbork terug. Hij verbleef vanaf 27 februari 1943 zeven weken in Villa Bouchina in Doetinchem, samen met acht andere Joden die speciale bescherming genoten van Mussert en de NSB. De negen bewoners, onder wie de tekenaar Jos Spier met zijn vrouw en drie kinderen, werden echter op 21 april 1943 gedeporteerd naar Theresienstadt. Drie van hen werden vervolgens naar elders gedeporteerd en vermoord, onder wie Paul Drukker.

⁶² Fritz Tauber en Helena Büks kregen in Westerbork de *Entlassungsschein* en vertrokken op 21 november 1942 naar Assen met het bevel zich voor 23 november te melden bij de Zentralstelle in Amsterdam. Eerst reisden ze nog naar Nijmegen waar ze naar het politiebureau moesten om de sleutels van hun verzegelde kamers op te halen. Maandag 23 november 1942 reisden ze naar Amsterdam. Bij de Gestapo werden hun papieren afgenomen. Ze moesten vervolgens in Amsterdam gaan wonen. Fritz reisde iedere dag op en neer naar zijn werk in Nijmegen. In januari 1943 doken ze onder.

Intussen in Nijmegen

De klaslokalen van de HBS bleven leeg achter. Doordat er zoveel mensen hadden overnacht, moest er grondig worden schoongemaakt, zodat de leerlingen weer in de teruggeplaatste schoolbanken konden plaatsnemen. Vijf mensen hadden hun handen vol aan de schoonmaak: A. Bartelen, de conciërge van de HBS, met zijn vrouw en een van hun kinderen, en de heer en mevrouw Eikmans. Hun namen staan op de rekening van 25 gulden die op 21 november aan de gemeente werd gedeclareerd. Jules Moormann, directeur van de gemeentelijke HBS-B⁶³, schreef erbij: 'Ondergetekende is van mening dat deze vergoeding voor 5 personen, gezien de toestand van 't gebouw en de aard van het schoonmaakwerk, ruimschoots verdiend is.' Eronder is op 23 november door een ons onbekende gemeenteambtenaar toegevoegd: 'In dit gebouw zijn gedurende één nacht de Joden ondergebracht die op 18 Nov. 1942 op transport zijn gesteld naar Drente. M.i. geen bezwaar tegen vergoeding en kosten beschouwen als te zijn gedaan t.b.v. de politie.' In een ander handschrift staat daar weer onder (gedateerd op 26 november): 'Gaat Van der Velden [de toenmalige waarnemend burgemeester] hiermee accoord?'⁶⁴ Ja, de rekening werd op 21 december betaald, als 'vergoeding voor het schoonmaken van de H.B.S.A., in verband met het onderbrengen in dit gebouw gedurende één nacht van 198 Joden.'⁶⁵

Na de fysieke verwijdering van zoveel inwoners uit Nijmegen⁶⁶ moesten ook de namen van deze inwoners uit de bevolkingsadministratie worden geschrapt. Werk aan de winkel voor de ambtenaren van de afdeling Bevolking. Al op 18 november 1942, uitgerekend de dag dat de Joodse inwoners uit Nijmegen werden 'weggevoerd', vroeg waarnemend burgemeester Peter van der Velden aan Van Dijk om een opgave van Joden die – nu ook - uit de gemeentelijke bevolkingsadministratie konden worden verwijderd. Van der Velden deed dit overigens niet op eigen initiatief. Het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag, Jacob Lentz, stuurde op 12 november een circulaire aan alle burgemeesters, met het verzoek om de bevolkingsadministratie op orde te maken. Immers: door alle 'maatregelen met betrekking tot personen van voljoodschen bloede (J) hebben den laatsten tijd vele mutaties plaats gehad, welke waarschijnlijk niet alle in het bevolkingsregister zijn verwerkt.'⁶⁷ Geen haar op zijn hoofd om het daarbij te laten. De administratie moest zo snel mogelijk op orde.

---

⁶³ Moormann nam, evenals zijn vijf oudste zonen, actief deel aan het ondergrondse verzet, dat bijeenkomsten in de school belegde, soms terwijl de gymnastiekzaal door de Nijmeegse afdeling van de NSB werd gebruikt. In 1944 werd hij, samen met zijn vrouw en drie kinderen, enige tijd in kamp Vught opgesloten. Zijn zoon Jules jr. werd op 16 mei 1944 wegens verzetsactiviteiten geëxecuteerd.

⁶⁴ RAN 2, inv. nr. 4746 Gemeenterekeningen (p.25).

⁶⁵ RAN 2, inv. nr. 4746 (p.24).

⁶⁶ Kokke in zijn dagboek: 'In totaal zijn er nu nog een tiental Joodsche gezinnen in Nijmegen over, die merendeels tot de Joodsche kerkeraad behooren.' Zie: RAN 330, inv. nr. 256 C. Th. Kokke, Dagboek (aantekening op 29 november 1942).

⁶⁷ RAN 2, inv. nr. 40199 (p.9).

Voor Nijmegen toog Frans Wilbers, hoofd van de afdeling Bevolking, met zijn team aan het werk. Tussen 18 en 20 november legde hij een lijst aan van alle Joodse inwoners die tijdens de razzia op 17 november waren opgepakt en de volgende dag naar Westerbork waren gebracht.⁶⁸ We nemen aan dat hij de gegevens bij Van Dijk had opgevraagd. Ook legde hij een lijst aan van 'Joden te Nijmegen, die naar een kamp zijn gegaan.'⁶⁹ Verder nog een lijst van 'gevluchte Joden'. Op deze lijst staan 81 namen. Op deze en andere lijsten gaan we in een ander artikel uitgebreid in.

Op 21 december kon Van der Velden aan Lentz melden 'dat uit een ingesteld onderzoek is gebleken, dat 368 personen van joodschen bloede, in deze gemeente geen verblijf meer hebben en op grond daarvan op 19 December j.l. van het bevolkingsregister zijn afgevoerd. Afgevoerd werden wegens vertrek naar het buitenland (land onbekend) 287 en wegens vertrek onbekend waarheen (vow) 81 personen.'⁷⁰ Uit correspondentie met de burgemeester van Westerbork blijkt dat Van der Velden het kamp Westerbork niet als een verblijfplaats voor onbepaalde tijd, maar als een doorgangskamp beschouwde, zodat alle uit Nijmegen gedeporteerde Joden die uit het bevolkingsregister konden worden afgevoerd wegens vertrek naar het buitenland.⁷¹ 'Vertrek onbekend waarheen' was in dit geval een eufemisme voor Joden die waren ondergedoken. Over deze mensen werden in het Algemeen Politieblad opsporingsberichten gepubliceerd, om ze alsnog te kunnen oppakken.

Hoe dan ook kon Van Dijk op 16 december 1942 in zijn rapport over de afgelopen maand aan De Rijke tevreden meedelen: 'In den nacht van 17 op 18 November 1942 werden 196 Joden aangehouden en op 18 november 1942 op transport gesteld naar Westerbork. De aanhouding geschiedde met assistentie van maréchaussee. Hoewel meerdere politieagenten de hun opgedragen taak minder prettig vonden, weigerde geen hunner aan de gegeven bevelen te voldoen. Van de aangehouden Joden kwam er één – die reeds vrijgesteld was van het dragen van een jodenster – terug.'⁷²

Weigeraars

Meerdere politieagenten vonden het oppakken van Joden tijdens de grootscheepse razzia in Nijmegen 'minder prettig', schreef Van Dijk. Al langer bestonden er bij gemeentepolitie

---

⁶⁸ RAN 2, inv. nr. 40204.

⁶⁹ RAN 2, inv. nr. 40203. Bij het woord 'gegaan' in deze kop boven de lijst schreef een medewerker in potlood, volkomen terecht: 'allesbehalve vrijwillig!!'

⁷⁰ RAN 2, inv. nr. 40199 (p.3).

⁷¹ RAN 2, inv. nr. 40199 (p.8).

⁷² Hij doelt hier op Paul Drukker. Paul Drukker werd tijdens de razzia opgepakt maar was vrijgesteld voor het dragen van een Jodenster, vermoedelijk omdat hij lid was (geweest) van de NSB. Hij keerde direct uit Westerbork terug. Op de persoonskaart van Drukker komt de aantekening voor dat hij blijkens een uitspraak van de Arrondissementsrechtbank van Arnhem d.d. 21-09-1942 nooit tot het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap heeft behoord. Op 21 april 1943 werd Drukker vanuit de Hollandse Schouwburg in Amsterdam op transport gesteld naar Theresienstadt en van daaruit op 6 september 1943 doorgevoerd naar Auschwitz. Daar is hij vermoord.

en marechaussee bezwaren tegen het ‘arresteren’ van mensen die niets hadden misdaan.⁷³ Bij de uitvoering van de razzia in Nijmegen waren er echter geen openlijke weigeraars, afgezien misschien van de agent Willem Schop, over wie politieman Ter Welle in zijn verklaring niet zeker was. Maar op de bewuste ochtendbijeenkomst van 16 november in Arnhem, waar de razzia’s in Gelderland en Overijssel werden opgedragen, waren wel degelijk mensen aanwezig die ronduit weigerden om mee te doen. De burgemeester van Ermelo en die van Borculo lieten, zoals De Rijke op 20 november aan Broersen, schreef, hem ‘nog diezelfde middag persoonlijk weten ‘dat zij tegen de hun dien morgen opgedragen arrestatie van joden ~~ernstige gewetensbezw~~ [de doorhaling is van De Rijke] onoverkomelijke bezwaren hadden en mij om raad vroegen. [...] Den volgenden morgen hebben beiden mij telefonisch medegedeeld, dat zij bij hun besluit bleven, en dat zij om ontslag hadden verzocht. Een en ander is toen mijnerzijds aan de Sicherheitspolizei medegedeeld, opdat de uitvoering van de opdracht niet zoude stagneeren.’⁷⁴ Nee, de ‘uitvoering van de opdracht’ mocht er natuurlijk niet door worden gehinderd. Beide burgemeesters, Hendrik Martens en Johannes Drost, werden ontslagen.

Ook twee andere leidinggevendenden weigerden: de commissaris van politie van Tiel en die van Rheden. Over hen schrijft De Rijke in dezelfde brief aan Broersen: ‘In den namiddag van Dinsdag 17 November heeft de [...], de Majoor der Gendarmerie Nitsche mij telefonisch bericht, dat ook de Commissarissen van Politie te Tiel en te Rheden, de heeren De Jong en Borstlap gewetensbezwaren hadden tegen het uitvoeren van de meergenoemde opdracht, en dientengevolge ~~waren~~ in hun ambt waren geschorst. Deze beide heeren hebben met mij te voren geen overleg gepleegd. Op Woensdag 18 November zijn beiden te mijnen parkette verschenen en hebben mij de feiten medegedeeld.’⁷⁵

Korpschef Johan de Jong in Tiel weigerde niet alleen mee te werken aan de razzia, maar liet ook via een ondergeschikte en de vertegenwoordiger van de Joodse Raad alle Joodse families in zijn gemeente waarschuwen. Ze kregen het advies om te zorgen voor een medische verklaring waaruit moest blijken dat één van de gezinsleden ernstig ziek was en niet vervoerd kon worden. Alle huisartsen in Tiel werkten mee en schreven merendeels verzonden attesten uit. Op de bewuste dag werd daardoor alleen de 63-jarige Rika van der Hors, alleenstaand en met een zwakke gezondheid, meegenomen. De rol van De Jong is gedetailleerd beschreven door Tjeerd Vrij.⁷⁶ De Tielse politie-inspecteur D. Overeem, die na de schorsing van De Jong zijn functie van commissaris van politie waarnam, schreef op 15 december 1942 in zijn maandrapport aan De Rijke over de razzia in Tiel: ‘In verband met de opdracht vanwege de Sicherheitspolizei te Arnhem betreffende arrestatie van joden is op 17 November 1942 te Tiel aangehouden de jodin Rika van der HORS. Zij is op transport gesteld naar Westerbork. Een tweetal kinderen van te Tiel wonende joden bleken op 15 November te zijn vertrokken zonder reisvergunning. De opsporing hiervan is verzocht middels het Alg.Pol.blad. Een aantal joden bleek in het bezit van z.g.

⁷³ NIOD 249-1384 Dossier-Joden-arrestaties.

⁷⁴ NIOD 100, inv. nr. 210 (D616). De brief is van 20 november.

⁷⁵ NIOD 100, inv. nr. 210 (D616).

⁷⁶ Tjeerd Vrij, *Bittere tranen – Jodenvervolging in Tiel en omgeving*. Verbum 2010.

sperrstempel. In 5 families bleken zieken te zijn; in een familie een zwangere vrouw. De vereischte mededeelingen zijn geschied.⁷⁷

Verder weigerde hoofdagent Kapenga in Kampen aan de razzia mee te werken, met ontslag tot gevolg. Ten slotte mag hier niet onvermeld blijven dat er op 8 april 1943 in ieder geval één lid van het Nijmeegse politiekorps weigerde om vier zieke Joodse vrouwen naar Westerbork te brengen, en wel Johanna Geldens, inspectrice van de kinderpollitie. Ze werd gearresteerd, na enkele maanden vrijgelaten en ontslagen.⁷⁸ Op 9 april werden deze zieke vrouwen alsnog per trein naar Westerbork begeleid door de 'werkvrouw bij de gemeentepollitie', Tha. Pa. Gabriel, zoals vermeld staat op de reiskostendeclaratie die van dit transport naar de gemeente is gestuurd.⁷⁹

---

⁷⁷ NIOD 100, inv. nr. 55.

⁷⁸ Verklaring van Vastbinder e.a. in: RAN 81, inv. nr. 29, p.5. Waarschijnlijk was een van de zieken Catharina Adelaar en een ander Johanna Frankenhuis; mogelijk ook Franziska Krause, die vervolgens vanuit Westerbork naar het ziekenhuis in Groningen werd gebracht en daar stierf op 16 april.

⁷⁹ RAN 2, inv. nr. 4786.

BIJLAGE: LIJST VAN OPGEPAKTE MENSEN IN DE AVOND EN NACHT VAN 17 OP 18 NOVEMBER 1942

Opmerkingen vooraf

Enkele personen komen niet voor op 2_40204 (de meteen na de razzia opgemaakte lijst van de arrestanten): Betje van Crefeld, Albertina de Wijze, Johanna de Wijze, Louis Northeimer. Van Albertina (Tiny) de Wijze is het niet helemaal zeker dat zij bij deze razzia is opgepakt, maar ze was wel zeker enige dagen erna, op 24 november 1942, in Westerbork. In ieder geval twee personen staan andersom wel op 2_40204 maar waren al eerder opgepakt: Abraham Elsas en Salomon Busnac. Van beiden zijn vrouw en kinderen wel op 17 november opgepakt.

Drie personen zijn bij de razzia opgepakt maar waren niet ingeschreven in de gemeente Nijmegen: Suzanna Stodel en Jeannette Hoffmann uit Amsterdam, Herman van Beek uit Oss. Zij worden dan ook niet uitgeschreven uit het Bevolkingsregister in Nijmegen en komen dus niet voor op een van beide lijsten 2_40203.

Op de systeemkaarten van de Joodse Raad Amsterdam in het Nationaal Archief staat nog bij twee personen vermeld dat zij op 18 november 1942 aankwamen in Westerbork: Paul Vyth en Sybilla de Wijze (*Boxmeer, 1920; nicht van de andere Sybilla en zus van Louis de Wijze). Dit is vreemd en bijna onverklaarbaar en wij gaan vooralsnog uit van de onjuistheid van deze gegevens. Zeker is dat zij tevoren zaten ondergedoken en dat tot aan de bevrijding van Blitterswijck bleven.

Van de 196 hier opgesomde personen leefden er nog vier aan het eind van de oorlog: Fritz Tauber, Helene Büks, Harry van Geuns en Bianka Wydgodzinski. Bijna allen zijn direct na aankomst in een van de beide vernietigingskampen vermoord. Als het Sobibor betref staat er een S bij, in andere gevallen ging het om Auschwitz. Als er een W bij de naam staat wil dat zeggen dat de persoon daar of in de buurt van Kosel is tewerkgesteld. Dat was altijd maar voor korte tijd, zij kwamen allen al snel om. Als er TH achter de naam staat wil het zeggen dat zij naar Theresienstadt (Teresin) werden gedeporteerd. Vandaaruit werden zij vervolgens verder gedeporteerd en vermoord. In een geval staat er BB bij een naam: zij werd gedeporteerd naar Bergen-Belsen en van daar 'uitgeruild' tegen Duitse krijgsgevangenen. Bianka Wydgodzinski kon zo naar het toenmalige Palestina vertrekken. Zie voor meer gegevens ook onze namenlijst op deze site.

	Naam	Opmerkingen	Deportatiedatum direct na aankomst in W.	Deportatiedatum later
1	Azderbal, Moses			23.1.43
2	Bär, Auguste			16.2.43
3	Bär, Bertha			16.2.43

4	Bas, Eleazer		24.11.42 W	
5	Bas, Sientje		24.11.42 W	
6	Bas, Vrouwtje Juliana		24.11.42	
7	Beek, van, Herman	Inwoner Oss. In Nijmegen opgepakt.		9.2.43
8	Beer, de, Judith		24.11.42	
9	Berent, Johann M.L.		24.11.42	9.2.43
10	Berent, Peter M.		24.11.42	31.8.43 W
11	Bergmann, Isaak		24.11.42 W	
12	Bernstein, Alexander		24.11.42 W	
13	Bernstein, Eduard		24.11.42	
14	Bernstein, Elfriede		24.11.42	
15	Bernstein, Jacob		24.11.42	
16	Bernstein, Jutta		24.11.42	
17	Bernstein, Norbert		24.11.42	
18	Bernstein, Witte Miriam		24.11.42	
19	Blumenberg, Rywka			4.12.42
20	Bolle, Greta		24.11.42	
21	Bos, Hertha			16.2.43
22	Bos, Jacob			16.2.43
23	Bromet, Therese		24.11.42	
24	Buren, van, Rachel			7.9.43
25	Büks, Helene	Overleeft het geweld.		
26	Busnac, Bernard			16.2.43
27	Buttenwieser, Sara Mathilde		24.11.42	
28	Chaim, Brigitte (Brigithe)			29.1.43
29	Chaim, Elfriede (Friedl)			29.1.43
30	Chaim, Julius			29.1.43
31	Chaim, Renate			29.1.43
32	Chaim, Salomon			14.9.43

33	Cohen, Hetta		24.11.42	
34	Cohen, Margrita		24.11.42	
35	Cohn, Edgar			13.7.43
36	Cohn, Lina		24.11.42	
37	Compart, Frederika			20.11.42
38	Crefeld, van, Betje	Niet op 40204, wel op 40203	24.11.42	
39	Drukker, Paul Willem	Mag terugkeren; speciaal geval NSB, later vermoord		
40	Egger, Helena			8.12.42
41	Elsas, Elisa		24.11.42	
42	Elsas, Gonda		24.11.42	
43	Elsbach, Salomon		24.11.42	
44	Embden, van, Aaltje		24.11.42	
45	Embden, van, Louise		24.11.42 W	
46	Embden, van, Margot		24.11.42	
47	Embden, van, Salomon		24.11.42 W	
48	Engelsman, Henriëtte		24.11.42	
49	Esso, van, Marie			2.3.43
50	Farro, Mozes			30.11.42 W
51	Flegenheimer, Anna Sara			23.3.43 S
52	Fraenkel, Hans			10.3.43 S
53	Fraenkel, Liselotte	Niet op 40203K		10.3.43 S
54	Fraenkel, Susanne	Niet op 40203K	24.11.42	10.3.43 S
55	Frank, Alexander		24.11.42	5.4.44 TH
56	Frank, David E.		24.11.42	
57	Frank, Dina		24.11.42	
58	Frank, Donald		24.11.42	
59	Frank, Emile S.		24.11.42	
60	Frank, Hanna			5.4.44 TH
61	Frank, Jacob [*1929]			5.4.44 TH
62	Frank, Marcus			8.12.42

63	Frank, Marianna [*1864]		24.11.42	
64	Frank, Marianna [* 1879]		24.11.42	
65	Frank, Nathan		24.11.42	
66	Frank, Sophia			30 .11.42
67	Frankenhuis, Hendrika		24.11.42	
68	Frankenhuis, Johanna (*1904)		24.11.42	
69	Frankenhuis, Meyer (Meier)		24.11.42	
70	Friedmann, Chane			16.2.43
71	Geuns, van, Harry	Overleeft Auschwitz		Waarsch. 23.3.44
72	Geuns, van, Leon		24.11.42	
73	Geuns, van, Marthalina			20.7.43 S
74	Glaser, Alfred			29.6.43 S
75	Glaser, Bernard		24.11.42	
76	Glaser, Henri		24.11.42	
77	Glaser, Isaïc		24.11.42	
78	Glaser, Jacques			25.5.43 S
79	Glaser, Jonas		24.11.42 W	
80	Glaser, Rosette			16.2.43
81	Glaser, Rudi		24.11.42	
82	Glaser, Vrouke		24.11.42	
83	Godlieb, Annette		24.11.42	
84	Godlieb, Isaak		24.11.42	
85	Goldschmitt, Alfred			30.11.42
86	Goslinski, Sara			30.11.42
87	Gotschalk, Elisabeth		24.11.42	
88	Grödel, Eduard			18.5.43 S
89	Haagens, Grietje		24.11.42	
90	Haas, Marianna			8.6.43 S
91	Haas, Sara			8.6.43 S
92	Heineman, Carolina		24.11.42	
93	Hes, Anna		24.11.42	
94	Hoffmann, Melanie		24.11.42	

95	Hoffmann, Siegmond			16.2.43
96	Hoffmann, Simon			16.2.43
97	Hoffmann, Jeannette	Uit A'dam. In Nijmegen opgepakt.		16.2.43
98	Hove, van der, Betty		24.11.42	
99	Huiden, van, Marianne		24.11.42	
100	Isaacson, Julia		24.11.42	
101	Isaacson, Wilhelmina		24.11.42	
102	Jong, de, Aaltje		24.11.42	
103	Jong, de, Jacob [*1884]		24.11.42	
104	Jong, de, Sara			16.2.43
105	Kahn, Johanna			14.9.43
106	Kahn, Fritz		24.11.42 W	
107	Kahn, Leo		24.11.42 W	
108	Kahn, Therese		24.11.42 W	
109	Knurr, Georgine			3.2.43
110	Kool, Reintje			30.11.42
111	Krause, Irene			16.2.43
112	Leeuw, de, Bertha		24.11.42	
113	Leeuw, de, Grietje		24.11.42	
114	Leeuw, de, Josephine		24.11.42	
115	Leeuw, de, Philippus		24.11.42	
116	Leeuw, de, Philippus N.		24.11.42	
117	Leeuw, de, Richel		24.11.42 W	
118	Leeuw, de, Vogeline		24.11.42	
119	Leopold, Elfriede			18.5.43 S
120	Liefmann, Hugo			4.12.42
121	Ligtenstein, Elizabeth (Beppie)		24.11.42 W	

122	Lindeman, Elisabeth		24.11.42	
123	Lion, Benjamin		24.11.42	
124	Lion, Rosetta		24.11.42	
125	Lion, Silo Ernst		24.11.42 W	
126	Löwenstein, Harry		24.11.42 W	
127	Markreich, Erna		24.11.42	
128	Meier, Othillie		24.11.42	
129	Meier, Simon		24.11.42	
130	Meijer, Bertha			30.11.42
131	Minco, David		24.11.42 W	
132	Minco, Sallie		24.11.42	
133	Monnikendam, Jonas	'Maar vrouw in ziekenhuis'		11.1.43
134	Monnikendam, Philip			20.7.43 S + W
135	Nathan, Sabine			30.11.42
136	Noach, Helene		24.11.42	
137	Northeimer, Louis	Niet op 40204, wel toen opgepakt	24.11.42	
138	Oppenheimer, Leo			20.7.43
139	Passmann, Bernhardine		24.11.42	
140	Pront, Jozef			30.11.42
141	Reindorp, Rebecca		24.11.42	
142	Richter, Olga		24.11.42	
143	Roos, Machiel		24.11.42	
144	Rosenbaum, Julius		24.11.42	
145	Rosenbaum, Kurt		24.11.42	
146	Rosenbaum, Lina		24.11.42 W	
147	Rosenberg, Henriëtte		24.11.42	
148	Rothschild, Laura			9.2.43
149	Rothschild, Wilhelm			25.2.44 TH
150	Schöner, Edith			4.12.42
151	Schöner, Hersch (of: Heinrich)			4.12.42 W
152	Schöner, Marlene			4.12.42

153	Schöner, Mirjam			4.12.42
154	Schumer, Riwke		24.11.42	
155	Schwarzkachel		24.11.42	
156	Serphos, Geertruida	Overlijdt in Westerbork. Zie ook: Tauber		
157	Sichel, Rosa		24.11.42	
158	Silberbach, Hildegard			10.3.43
159	Simon, Lina		24.11.42	
160	Slager, Jozeph		24.11.42	
161	Sluis, van der, Johanna		24.11.42	
162	Soesan, Anna		24.11.42	
163	Spier, van, Jozef (geb. 1877)		24.11.42	
164	Stahl, Jozef		24.11.42 W	
165	Stern, Sophie			4.12.42
166	Stodel, Suzanna	Uit Amsterdam. In Nijmegen opgepakt.		16.2.43
167	Stolzenberg, Leo			18.5.43 S
168	Stolzenberg, Renate			18.5.43 S
169	Straus, Julie		24.11.42	
170	Tannenhuis, Esther			29.1.43
171	Tauber, Fritz	Ontslagen uit Westerbork wegens 'onmisbaarheid'.		
172	Tobias, Annelies			13.7.43 S
173	Vlessing, Elly			7.9.43 W
174	Vlessing, Philippus			7.9.43
175	Voet, Harry			30.11.42
176	Voet, Salomon			30.11.42 W
177	Vos, Helena			30.11.42
178	Vries, de, Aaron		24.11.42 W	
179	Vries, de, Betje		24.11.42	
180	Vries, de, Jeannette		24.11.42	
181	Vries, de, Lea		24.11.42	
182	Vries, de, Sientje		24.11.42	

183	Weihl, Minna			23.2.43
184	Wijze, de, Albertina	Niet 100% zeker opgepakt op 17.11.42, ev. 2 of 3 dagen erna. Om onduidelijke redenen niet op 2_40204		14.9.43
185	Wijze, de, Johanna (Joke)	Om onduidelijke redenen niet op 2_40204		12.12.42
186	Wijze, de, Kaatje (Kitty)			12.12.42
187	Wijze, de, Simon			30.11.42
188	Wijze, de, Sybilla (geb. '19)			9.2.43
189	Windmüller, Abraham			7.9.43
190	Wolf, Gustav		24.11.42	
191	Wolf Machoel, Theodora			25.5.43 S
192	Wolff, Louis		24.11.42	
193	Wolff, Semmi		24.11.42	
194	Wydgodzinski, Bianka	Een van de vier arrestanten die niet is vermoord		11.1.44 BB
195	Zilversmit, Betje		24.11.42	
196	Zuiden, van, Benjamin			4.5.43 S